

IOACHIM MILOIA ȘI CONSTITUIREA COLECȚIEI DE ARTĂ VECHE ORTODOXĂ A MUZEULUI BANATULUI

Dorinu Părvulescu

La aniversarea a 105 ani de la nașterea istoricului de artă Ioachim Miloia și la împlinirea a 130 de ani de la înființarea Muzeului bănățean, o trecere în revistă a contribuției pe care a adus-o acesta la cunoașterea, protejarea și salvarea artei vechi din Banat ni se pare o restituire absolut necesară. Afirmățiile sale relativ la arta veche din Banat, un domeniu aflat în urmă cu șapte decenii în stadiu de pionierat, și-au păstrat în mare parte actualitatea.

*“Se poate spune - scria în anul 1930 - că Banatul în privința vieții religioase și a artei respective a rămas curat putând rezista până ce Austria n-a reușit în secolul al XVIII-lea să-l încadreze politicește și să-i tulbure viața religioasă... Astfel tot ceea ce a produs arta bisericească din Banat până la această dată, deci puțin după alungarea turcilor va purta caracteristice comune cu arta din Muntenia, Oltenia și Serbia”.*¹

Pe ce și-a întemeiat judecățile?

Pe cele dintâi cercetări asupra picturii murale în bisericile de mănăstire de la Săraca și Zlatița și la cea orășenească de la Lipova. Pe cele dintâi inițiative de identificare și salvare a patrimoniului aflat în satele bănățene, mai ales în cele deținătoare de biserici din lemn cum au fost: Butin, Iersig, Bucovăț, Berini, Ofsenița (dispărute în parte) sau în biserici din lemn cu statut de mănăstire sau de paraclis mănăstiresc ca și Cebza și Partoș². Nu insistăm asupra acestor acțiuni destinate salvării moștenirii lumii rurale care au revenit constant între preocupările sale. Merită însă subliniată intenția sa - facilitată tocmai de cercetarea de teren - de a crea în muzeul din Timișoara, *secția bisericească*, cum a numit-o, începând din anul 1929, dorință materializată în crearea celei dintâi colecții de artă veche ortodoxă din Banat³. Aceasta a fost alcătuită între anii 1928 și 1940, perioadă în care Miloia s-a aflat la conducerea muzeului bănățean.

¹ Miloia I., *Începuturile artei românești din Banat* în: *AnB*, 3 fasc.4, 1930.

² Idem, *Din activitatea muzeului bănățean* în: *AnB*, 4, 1931, p.129-130.

³ Primele icoane au intrat în patrimoniul pinacotecii timișorene în anii 1909 și 1912: în anul 1909 o “*icoană veche în stil grec*” a completat donația de pictură europeană a lui Ormós Sigismund, iar în anul 1912 baronul Ambrózi Béla, a donat la rândul-i icoanele Sfântului Gheorghe și a Arhanghelului Mihail; *Registrul general A.B.*: 3839/1909; 3169, 3170/1912. Mulțumesc pe această cale doamnei Miklósik Elena, muzeograf principal conservator pentru informațiile de mai sus și traducerea acestora din limba maghiară.

Care este încărcătura de semnificații a acestei colecții relativ modeste numeric?

Icoanele pe lemn și pictura pe pânză cu tematică religioasă care o alcătuiesc permit reconstituirea universului imaginii artistice destinate comunităților ortodoxe din Banat între primele decenii ale secolului al XVIII-lea și sfârșitul secolului al XIX-lea în evoluția sa vizibilă de la tradiție la modernitate. Oferă posibilitatea de a identifica preferințele *ctitorilor* români, sârbi sau macedo-români și în paralel de a cunoaște universul creatorilor, *zugravi*, *moleri* sau *ikonopiseși* și opțiunea acestora spre creația de factură tradițională sau spre aceea cu influențe apusene.

Între anii 1928-1930, cu ocazia restaurării bisericii Bunavestire din Lipova, Ioachim Miloia a avut ocazia nesperată de a depista dedesubtul unui strat de tencuieală de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, fragmente de frescă interioară și exterioară datând din prima parte a aceluiași secol și o inscripție fragmentară în care a identificat numele zugravului Nedelcu Popovici⁴. În aceeași ani, la biserica de lemn din Butin a depistat icoanele împărătești provenind din iconostasul vechi purtând semnătura aceluiași zugrav Nedelcu și anul 1749⁵. Înscriindu-se între primele icoane intrate în muzeu acestea constituie și azi piese de rezistență ale colecției de artă veche. Din perspectiva cercetărilor recente asupra activității lui Nedelcu Popovici (aceasta s-a derulat într-un interval de aproximativ cinci decenii) icoanele de la Butin se înscriu între comenzile de pictură de iconostas pe care zugravul le-a realizat între anii 1741-1746, pentru comunitățile satești de la Banloc, Ofsenița, Vinga sau Ostrovo (Iugoslavia), respectiv pentru comunitățile orășenești sârbe de la Szentendre, Esztergom și Srpski Kuvin (Ungaria). Acestea alcătuiesc fără excepție un grup stilistic omogen care îi reflectă relația cu tradiția picturii românești, cu spiritul accentuat decorativ al acesteia.

Până prin anul 1936, în paralel cu renovarea câtorva ansambluri de pictură murală veche sau de pictură de iconostas, la bisericile Sf. Gheorghe din Caransebeș în anul 1926, Bocșa Montană în anul 1931, Sf. Ilie din Timișoara Fabric în anul 1935 și Oravița Montană în anul 1936, a fost cercetat și publicat parțial în anuarul *Analele Banatului* (care a apărut doar până în anul 1931) patrimoniul altor câteva biserici din lemn între care cel de la Cebza, Ferendia, Povergina, Lăpușnic, Jebel, Hodoș sau de zid ca și biserica din Surducu Mare. De la fiecare dintre acestea (enumerând doar câteva) au ajuns în colecția muzeului - cel mai adesea în urma donațiilor făcute de parohii sensibilizați de Ioachim Miloia - lucrări datate sau databile în secolul al XVIII-lea, provenind din ateliere locale, transilvănene sau valahe. Realizate în marea lor majoritate de pictori anonimi acestea completează imaginea atmosferei tradiționale a creației artistice care a dominat în Banat cel puțin până în deceniul șase al secolului al XVIII-lea, respectiv a celei occidentalizante din cea de-a doua jumătate a aceluiași secol.

⁴ Idem, *Biserica română din Lipova (Banat)*, în *AnB*, I, fasc. I, 1929, p. 26-42.

⁵ Idem, *Patru icoane executate de zugravul Nedelcu*, în *AnB*, II, fasc. 3, 1929, p. 6-8.

Astfel, o icoană provenită din biserica de la Surducu-Mare, poate fi atribuită zugravului Mihail Nikolaevici, unul dintre autorii picturii iconostasului. Realizate în anul 1753 (după semnătura de pe uşile împărăteşti) aceste comenzi completează datele (sumare de altfel) relativ la activitatea acestui zugrav în Banat, al cărui nume se leagă doar de realizarea picturii de iconostas la biserica veche din Giera (unde a lucrat împreună cu Gheorghe Petrovici, tot atât de puţin cunoscut) numărându-se poate între zugravii peregrini.

De la biserica de lemn din Hodoş (Timiş) au intrat în colecţia muzeului două dintre icoanele împărăteşti provenind din iconostas, semnate Ştefan Teneţchi şi datate în anul 1762. Recunoscut alături de Nikola Neşcovici (activ în eparhia Timişoarei) drept cel mai important reprezentant al direcţiei occidentalizante în pictura ortodoxă, respectiv al picturii de factură baroc ortodoxă de influenţă ucrainiană, pictorul arădean Ştefan Teneţchi nu s-a dezminţit nici în icoanele destinate bisericii satului Hodoş. Înscriindu-se între lucrările sale timpurii şi între relativ puţinele pe care le-a realizat în Banat, cele două icoane ale colecţiei se numără între primele creaţii cu influenţe apusene destinate satelor bănăţene.

În biserica de la Clopodia pe care a cercetat-o în anul 1930, Miloia a depistat două dintre icoanele împărăteşti. Bazându-se pe textul pisaniei (păstrat în transcriere) care îl menţiona pe Vasile Diaconul zugravul venit din Oltenia drept conducător al echipei care a realizat pictura murală şi cea a iconostasului şi orientându-se după calitatea excepţională a picturii le-a atribuit acestuia. Chiar dacă studii recente au corectat atribuirea făcută de Ioachim Miloia (care se baza la data respectivă pe prea puţine informaţii) este meritul său de necontestat de a fi semnalat şi salvat cele două icoane care au intrat de asemenea în patrimoniul muzeului⁶. La data respectivă istoricul de artă nu bănuia că împreună cu uşile împărăteşti ale iconostasului vechi (pe care nu le-a semnalat) - sunt între cele mai reprezentative lucrări pentru direcţia occidentalizantă spre care s-a orientat pictura ortodoxă din Banat cu aproximaţie din deceniul şapte al secolului al XVIII-lea şi în special pentru creaţia destinată comunităţilor săteşti. După cum nu putea să intuiască personalitatea deosebită a autorului, *molerul* Gheorghe Diaconovici, unul dintre fiii zugravului oltean. Într-o istorie a evoluţiei picturii ortodoxe din Banat acest creator ocupă un loc extrem de important fiind în opinia noastră primul pictor român adept convins al iconografiei şi limbajului formal de factură barocă, un om al epocii, promotor al reformei imaginii artistice iniţiată de conducerea bisericii de la Sremski Karlovac în lumea satului românesc.

Din biserica de la Jebel, au trecut în patrimoniul muzeului în anul 1931 câteva icoane între care identice stilistic, care par să fi fost lucrate de diaconul timişorean (locuitor în Fabric) Ştefan Andreevici, iconar a cărui activitate puţin cunoscută, îl înscrie între creatorii influenţaţi de formulele barochizante din cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

⁶ Miloia I., *Din activitatea lerodiconului Vasile*, în *AnB*, III, fasc. 7, 1930, p. 89-93.

Nu sunt cunoscute împrejurările în care au ajuns în colecție două icoane împărătești, al căror autor, Popa Simion din Pitești, a putut fi identificat doar în urma recente restaurări în laboratorul secției de artă. Purtând amprenta de neconfundat a picturii din Țara Românească, aceste lucrări realizate probabil în anul 1785, se numără între puținele lucrări ale zugravului atestate în Banat și mărturisesc intenția comanditarilor necunoscuți de a păstra - la sfârșitul secolului al XVIII-lea - relația cu spiritul "*încărcat de decorativism și pitoresc*" specific tradiției picturii românești.

Din bisericile de lemn au fost donate sau achiziționate și icoane grecești dar mai ales rusești, cele din urmă databile în secolul al XIX-lea, replici cu valoare documentară ale unor tipuri iconografice de veche tradiție. Comunitățile satelor au preferat mai ales icoane ale Fecioarei Maria cu temele Acoperământul Maicii Domnului (Pokrovul), Bucuria celor suferinzi, Fecioara îndurerată (Molitva).

Din repertoriul picturii religioase din secolul al XIX-lea, deosebit de bogat tematic, au intrat în inventarul secției bisericești relativ puține lucrări, mai ales realizări ale pictorilor activi în Banatul muntos, ale lui Mihail Velceleanu, Dimitrie Turcu, ale ginerelui acestuia, Nicolae Hașca, ale lui Nicolae Mărișescu⁸ dar și altele aparținând unor *moleri* modești, cum a fost probabil Gheorghe Ungurian, activ în secolul al XIX-lea.

Între cei enumerați, se află și Dimitrie Turcu pe care cercetările din ultimii ani l-au plasat între creatorii reprezentativi ai centrului de pictură din Oravița⁹, autor al unui număr impresionant de comenzi de pictură murală și de iconostas (inclusiv renovarea de ansambluri mai vechi); acesta poate fi inclus printre acei artiști, sensibili la modelele picturii *biedermeier*, ale căror lucrări s-au impus în conștiința contemporanilor. Poate cea mai relevantă dovadă în acest sens o constituie difuzarea modelelor sale mai ales de către ginerele său Nicolae Hașca.

Desigur moștenirea de artă ortodoxă veche lăsată muzeului de Ioachim Miloia se cere corelată cu ceea ce se păstrează azi în colecțiile constituite ale cultelor, cu pictura murală și cea de iconostas din bisericile de mănăstire, de oraș și cele sătești. Doar din această perspectivă mai largă universul imaginii în ambianța ortodoxă din Banatul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, își conturează clar aspectele generale și manifestările specifice. Din acest punct de vedere, în manifestările sale generale aceasta a urmat firul evolutiv pe care l-a cunoscut creația artistică din provinciile românești, respectiv din sud-estul Europei. În particular, în această evoluție generală, fenomenul artistic din Banat începând din secolul al XVIII-lea și mai ales pictura de icoane se particularizează prin tendința vizibilă de a păstra echilibrul între tradiție și noutatea reprezentată de pictura cu aspect occidental. Cele trei direcții de influențe pe care le-a

⁷ Porumb Marius, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Secolele XIII- XVIII*, Buc., 1998, p. 373

⁸ Vărtaciu R., *Centre de pictură românească din Banat*, Tim., 1997

⁹ *Idem*, p. 71-76

intuit perfect Ioachim Miloia - dinspre Muntenia și Oltenia, dinspre Serbia și dinspre Occident sunt verificate de ultimele cercetări. Chiar și colecția modestă numeric pe care a alcătuit-o, cea dintâi colecție de artă ortodoxă constituită în muzeul bănățean, este în măsură să îi confirme afirmațiile, să îi confirme totodată excepționala aprehensiune și capacitate de înțelegere a creației din mediul ortodox bănățean, pe măsura formației sale de istoric de artă.

IOACHIM MILOIA ET LA COLLECTION D'ART ANCIENNE ORTHODOXE DU MUSÉE DE BANAT

Résumé

La première collection d'art orthodoxe du Musée fût constituée grâce à l'initiative de Ioachim Miloia, historien d'art, directeur du Musée entre les années 1928-1940.

Malgré son caractère hétérogène - elle comprend des icônes sur bois de Banat, des Pays Roumains et de la Transylvanie, des icônes russes, grecques et de la peinture religieuse - de XVIIIème et du XIXème siècle, elle restitue l'image d'une époque en pleine évolution vers la modernité. Elle illustre par excellence la commande artistique des villages roumains, et permet de compléter les informations sur l'activité d'uns des peintres actifs dans la province de Banat comme Nedelcu Popovici, Ștefan Tenețchi, Gheorghe Diaconovici, Dimitrie Turcu, Nicolae Hașca.

Foto1. Zugrav anonim, Învierea Domnului, 1° / 2° sec. XVIII; foto2. Nedelcu Zugrav Popovici, Sfântul Ioan Botezătorul, 1749

PL 1, foto1. Ștefan Tenetchi, *Fecioara cu pruncul*, 1762; foto2. Zugrav anonim, *Ușă împărătească cu Bunavestire*, detaliu: *Fecioara Maria*, 1801; foto3. Anonim, atelier rusesc, *Pantocrator*, 2 1/2 sec. XVIII- sec. XIX; foto4. Anonim, atelier grecesc, *Sfântul Naum din Ohrid*